

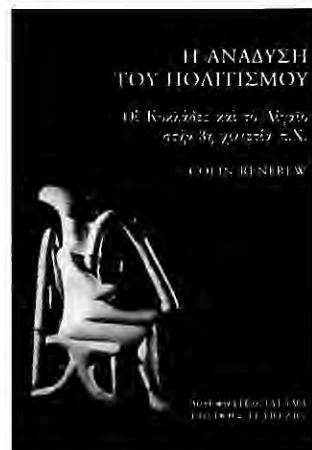
Βιβλιοπαρουσίαση

Colin Renfrew, *Η Ανάδυση του Πολιτισμού: Οι Κυκλάδες και το Αιγαίο στην 3η χιλιετία π.Χ.*

Μετάφραση: Δημήτρης Κοκκώνης. Επιμέλεια: Ράνια Οικονόμου. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2006

Καρπός πολύχρονης και συστηματικής εργασίας στη δεκαετία του 1960 το βιβλίο του Colin Renfrew με τίτλο *The Emergence of Civilisation, The Cyclades and the Aegean in the Third Millennium BC* εκδόθηκε το 1972 από τον ιστορικό εκδοτικό οίκο του Λονδίνου Methuen and Co Ltd. Πυρήνας του βιβλίου υπήρξε η διδακτορική διατριβή του συγγραφέα, βασισμένη σε υλικό που συγκέντρωσε ο ίδιος στις Κυκλάδες και σε άλλες περιοχές του Αιγαίου. Έκτοτε, ακόμη και στα μικρά ποτάμια της Ελλάδας κύλησε πολύ νερό. Ο συγγραφέας του είχε λαμπρή επιστημονική και ακαδημαϊκή σταδιοδρομία, για την οποία η πατρίδα του τον τίμησε απονεμόντάς του τον τίτλο του Λόρδου.

Λαμπρή ήταν επίσης και η σταδιοδρομία του βιβλίου που αποτέλεσε σταθμό όχι μόνο για την αρχαιολογία του Αιγαίου αλλά και για την ανάπτυξη της αρχαιολογικής σκέψης γενικότερα. Σε μια εποχή που οι αρχαιολογικές θεωρίες διαδέχονταν η μια την άλλη, συχνά ερήμην της αρχαιολογικής μαρτυρίας, το βιβλίο του Renfrew ήλθε να δώσει νέα διάσταση στην αιγαιακή αρχαιολογία. Πολλές γενιές νεότερων αρχαιολόγων που ασχολήθηκαν με το προϊστορικό Αιγαίο, των Ελλήνων μη εξαιρουμένων, κυριολεκτικά γαλουχήθηκαν με τις ιδέες και τις σκέψεις που διατυπώθηκαν στο βιβλίο αυτό. Χωρίς να απομακρύνεται από τα αρχαιολογικά δεδομένα, ή μάλλον ξεκινώντας από αυτά και αναλύοντάς τα, προσπάθησε να αναζητήσει τις διαδικασίες και τους μηχανισμούς που λειτούργησαν για τις μεταβολές και τις εξελίξεις, όπως αυτές καταγράφονται στις ποικίλες μορφές του υλικού πολιτισμού. Έτσι, αποφεύγοντας ή ακόμη και απορρίπτοντας δογματικές αντιλήψεις που καταδυνάστευσαν την αρχαιολογική/ιστορική έρευνα για αιώνες, διαμόρφωσε ένα νέο θεωρητικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο θα έπρεπε να γίνονται οι ερμηνευτικές προσεγγίσεις των αρχαιολογικών δεδομένων. Επιπροσθέτως, με το έργο του αυτό ο Renfrew έθεσε νέα ερωτήματα, τα οποία αποτέλεσαν το έναυσμα για περαιτέρω έρευνα ακόμη και για τον ίδιο. Για πολλές από τις μεταγενέστερες μελέτες του σχετικά με τον πολιτισμό του Αιγαίου τα σπέρματα είχαν ήδη θεθεί στο βιβλίο εκείνο. Έτσι, μελετώντας την ακολουθία των πολιτισμικών φάσεων του Αιγαίου σε συνδυασμό με στοιχεία που σχετίζονται με τη θρησκεία και τη γλώσσα, διατύπωσε την τολμηρή άποψη ότι δεν υπάρχει διακοπή στην πολιτισμική εξέλιξη. Η ελληνική γλώσσα πρέπει να μιλιέται το Αιγαίο, έστω σε μια πρωτόγονη μορφή, τουλάχιστον από τη Νεολιθική περίοδο, σε πείσμα παλιών θεωριών περί εισβολών ή μεταναστεύσεων. Και είναι τυχεροί οι έλληνες αναγνώστες που ο ίδιος περιέλαβε ειδικό τμήμα στην εισαγωγή της τωρινής έκδοσης, όπου, κάτω από τον τίτλο «Οι μακροχρόνιες συνέχειες και η καταγωγή της ελληνικής εθνότητας» παραθέτει περίληψη των σχετικών απόψεων που κατά καιρούς έχει διατυπώσει. Στον ανίδεο σημερινό αναγνώστη μπορεί εύλογα να γεννηθεί η απορία τι αξία μπορεί να έχει ένα βιβλίο που γράφτηκε εδώ και 35 χρόνια! Τι μπορεί να προσφέρει στον έλληνα αναγνώστη, ώστε να καθιστά την ελληνική του έκδοση αναγκαία; Είναι όντως μεγάλη η καθυστέρηση, αφού στέρησε από πολλούς νέους έλληνες επιστήμονες τη δυνατότητα της άμεσης επαφής μαζί του. Γιατί για την πλειονότητα των φοιτητών μας η Αγγλική δεν παύει να είναι μια ξένη γλώσσα και οπωσδήποτε η μελέτη του βιβλίου αφήνει κενά, κυρίως ως προς το θεωρητικό του μέρος. Ότι όμως αυτό δεν έχει χάσει τίποτε από την αξία του ως εργαλείο-πλαίσιο για περαιτέρω έρευνα είναι επίσης αδιαμφισβήτητο.

Για παράδειγμα, οι σκέψεις που διατυπώνονται στην *Εισαγωγή* (κεφ. 1-4, σ. 63-130) διατηρούν πάντα την αξία και την πρωτοτυπία τους. Η ανάλυση του τι είναι και τι σημαίνει «πολιτισμός» (κεφ. 1, σ. 63-80), η αναγνώριση των πολιτισμικών μορφωμάτων (cultures, στο βιβλίο έχει επιλεγεί ο όρος «πολιτισμική ομάδα») ως πολιτισμικών συστημάτων και η διάκριση των υποσυστημάτων που τα συνθέτουν (κεφ. 2, σ. 81-100), η επίδραση που ασκείται πολλαπλασιαστικά στα επί μέρους υποσυστήματα συντελώντας στη γενικότερη ανάπτυξη του πολιτισμού (κεφ. 3, σ. 101-129) εξακολουθούν να ισχύουν, καθώς δείχνει η εφαρμογή του εν λόγω πλαισίου στη μελέτη για την ανάπτυξη του Κρητομικηναϊκού πολιτισμού (κεφ. 4, σ. 130-152). Όπως ο ίδιος ο συγγραφέας επισημαίνει στην εισαγωγή του για την ελληνική έκδοση (σ. 12-40), από το 1972 μέχρι σήμερα τόσο οι μέθοδοι της αρχαιολογικής έρευνας έχουν βελτιωθεί όσο και, κυρίως, οι νέες θέσεις που έχουν ερευνηθεί και το πλήθος των ευρημάτων που έχουν έλθει στο φως ούτε καν μπορούν να συγκριθούν με τα δεδομένα της εποχής που γράφτηκε το βιβλίο. Από την άποψη αυτή το βιβλίο αξίζει μόνο ως προς την εικόνα που είχαν οι αρχαιολόγοι για την πολιτισμική ακολουθία στο Αιγαίο πριν από 35 χρόνια. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί, λοιπόν, ότι το *Μέρος Πρώτο* του βιβλίου (κεφ. 5-13, σ. 155-185) είναι ξεπερασμένο από πλευράς αρχαιολογικής. Είναι, όμως, πολύτιμο για τον μελετητή της ιστορίας της αρχαιολογίας του Αιγαίου, αλλά και ως απόδειξη της αντοχής που μπορεί να έχει στο χρόνο μια σωστή προσέγγιση στηριγμένη στην αρχαιολογική μαρτυρία: η πληθώρα των νέων ευρημάτων όχι μόνο δεν ανέτρεψε αλλά τουναντίον την επιβεβαίωσε. Η συνεισφορά των νέων δεδομένων συνίσταται στο γεγονός ότι καλύπτοντας ένα ευρύτατο γεωγραφικό φάσμα μπορούν να συμβάλουν καλύτερα στις θεωρητικές προσεγγίσεις που προτείνει ο Renfrew και ενδεχομένως να βελτιώσουν ή και να αλλάξουν ακόμη κάποιες ερμηνείες. Τα παραπάνω θα πρέπει να έχει πάντα υπόψη ο αναγνώστης ή η αναγνώστρια των κεφαλαίων που ακολουθούν στο *Μέρος Δεύτερο* του βιβλίου με τίτλο «Πολιτισμική διεργασία» (κεφ. 14-21, σ. 389-810). Έτσι, καθώς ο ίδιος ο συγγραφέας αναγνωρίζει στην εισαγωγή της ελληνικής έκδοσης (σ. 23), «τα συμπεράσματα της *Ανάδυσης του Πολιτισμού*, όπως διατυπώνονται στο κεφάλαιο 14, χρειάζεται να επαναξιολογηθούν κατά προτεραιότητα». Πράγματι, η σύγκριση των Κυκλάδων της Μέσης Εποχής του Χαλκού με τα ίδια νησιά της Μεσαιωνικής περιόδου δεν φαίνεται να ισχύει σήμερα, μετά τις ανακαλύψεις στο Ακρωτήριο της Θήρας. Δεν φαίνεται δηλαδή να έχουμε μείωση πληθυσμού κατά τη Μεσοκυκλαδική περίοδο λόγω πειρατείας, όπως υποστηριζόταν παλιά. Μάλλον η μείωση του αριθμού των μεσοκυκλαδικών θέσεων οφείλεται σε κάποιου είδους «αστυφιλία» που οδήγησε τον πληθυσμό κάθε νησιού στο ένα και μοναδικό κέντρο, την πόλη-λιμάνι, η οποία εξασφάλιζε καλύτερους όρους διαβίωσης χάρη στην ανάπτυξη της ναυτιλίας και του θαλάσσιου εμπορίου.

Ο ρόλος όμως του φυσικού περιβάλλοντος τόσο για την επιβίωση των πληθυσμών όσο και για την ανάπτυξη και την εξέλιξη του πολιτισμού (κεφ. 15, σ. 444-508), δεν μπορεί να αμφισβητηθεί. Απλώς, με τα λόγια του ίδιου του Renfrew, «η συζήτηση για την επιβίωση και τις αλληλεπιδράσεις με το κοινωνικό σύστημα χρειάζεται κυρίως ανάπτυξη» (σ. 24). Οι νεότερες έρευνες επιβεβαίωσαν επίσης όσα ο συγγραφέας της *Ανάδυσης* ανέπτυξε στα κεφάλαια 16 και 17 (σ. 509-590). Τόσο η μεταλλουργία όσο και οι άλλες τέχνες που γνώρισαν μεγάλη ανάπτυξη κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού στο Αιγαίο, συνέβαλαν στον σταδιακό μετασχηματισμό του φυσικού περιβάλλοντος. Παράλληλα όμως, με την τεχνική εξειδίκευση και την ανάδειξη μεμονωμένων ατόμων ή ομάδων, άσκησαν επίδραση και στις μετέπειτα κοινωνικές εξελίξεις.

Η δημιουργία πλεονάσματος, πλούτου, από την άσκηση των νέων επαγγελματιών, κυρίως δε του εμπορίου, επέφερε αλλαγές στις κοινωνικές δομές διαμορφώνοντας νέες ιεραρχίες και νέα κοινωνικά συστήματα. Τη σταδιακή εξέλιξη από την εμφάνιση κάποιων ελίτ κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού ως τη συγκέντρωση της εξουσίας, όπως αυτή τελικά εκδηλώνεται με τα ανακτορικά συστήματα της Μέσης και κυρίως της Ύστερης Εποχής του Χαλκού μπορεί ο αναγνώστης ή η αναγνώστρια να παρακολουθήσει στο κεφάλαιο 18 (σ. 591-651). Τόσο η προβληματική όσο και οι αναλύσεις στο κεφάλαιο αυτό διατηρούν στο ακέραιο την αξία τους. Γιατί «η προϊστορική κοινωνία του Αιγαίου εξελίχθηκε με τον ίδιο φυσικό τρόπο όπως και η αιγαιακή κατασκευαστική τεχνολογία. Διότι, όπως η κατασκευαστική τεχνολογία παρήγαγε ένα νέο υψηλό περιβάλλον, έτσι και αυτοί οι νέοι κοινωνικοί σχηματισμοί παρήγαγαν ένα κοινωνικό περιβάλλον σύνθετο, ποικίλο και με υψηλού βαθμού δομή» (σ. 651).

Οι νέες κοινωνικές ιεραρχίες είχαν ανάγκη και νέων συμβολισμών τόσο για την ανάδειξη, την προβολή και την επιβολή τους όσο και για την περαιτέρω εξέλιξή τους. Και τέτοιοι συμβολισμοί ανιχνεύονται συχνά στα υλικά κατάλοιπα των αντίστοιχων κοινωνιών. Τα ταφικά έθιμα με την κτέριση των νεκρών, τα πάσης φύσεως ειδώλια ή άλλα έργα τέχνης που δεν εξυπηρετούσαν άμεσες βιωτικές ανάγκες, οπωσδήποτε ικανοποιούσαν απαιτήσεις της κοινωνίας σε άλλους τομείς, όπως η λατρεία, η μύηση, ακόμη και το παιχνίδι. Από την άλλη μεριά, ο συνεχώς αυξανόμενος ρόλος του εμπορίου και των συναλλαγών σε συνεχώς ευρυνόμενη γεωγραφική έκταση απαιτούσε και την επινόηση κοινά αποδεκτών συστημάτων τόσο για την εγγύηση της προέλευσης ή της ποιότητας των ανταλλασσόμενων αγαθών όσο και για τη μέτρησή τους. Έτσι, από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού κιάλας έκαμαν την εμφάνισή τους τα λεγόμενα σημεία κεραμικών στην κεραμική και τα μετρικά συστήματα βάρους με τη μορφή λίθινων πηνιόσχημων αντικειμένων. Με την ανάδυση των ανακτορικών συστημάτων σημειώθηκε περαιτέρω εξέλιξη με τυποποιήσεις, όπως είναι τα μολύβδινα σταθμά, και επινοήσεις, όπως η αριθμηση και η γραφή. Παράλληλα, με την ιεράρχηση στην κοινωνία, άρχισε να διαμορφώνεται κάποια ιεραρχία και στον τομέα της θρησκείας, καθώς βεβαιώνουν ευρήματα κυρίως από τα ανακτορικά κέντρα της Κρήτης και της ηπειρωτικής Ελλάδας. Και για τον τομέα αυτόν, που αποτελεί αντικείμενο πραγμάτευσης του κεφαλαίου 19 του βιβλίου (σ. 652-708), ισχύει πάντα το ενδεχόμενο εμπλουτισμού και βελτίωσης απόψεων λόγω νέων αρχαιολογικών ανακαλύψεων. Οι βασικές όμως θέσεις και αρχές δεν πρόκειται να αλλάξουν.

Το κεφάλαιο 20 (σ. 708-762) με τίτλο «Εμπόριο, Επικοινωνία και Καινοτομία» ανοίγει με τη φράση: «Από όλες τις δραστηριότητες σε μια κοινωνία, το εμπόριο είναι εκείνο που κατά πάσα πιθανότητα ενθάρρυνε την καινοτομία». Πιο πάνω αναφέρθηκε ο ρόλος του εμπορίου στη διαμόρφωση συμβόλων και συστημάτων συμβολισμού. Όμως αυτός δεν περιορίζεται μόνο στον τομέα αυτόν. Οι ανταλλαγές δεν περιορίζονται μόνο στα υλικά αγαθά, περιλαμβάνουν και τεχνικές γνώσεις και ιδέες. Κυρίως όμως, οι επαφές με άλλες κοινωνίες διευ-

ρύνουν τους πνευματικούς ορίζοντες. Ότι αυτό ήταν το μέγιστο αγαθό που προέκυπτε από τις επαφές με τον άλλο κόσμο το διατύπωσε επιγραμματικά ο Όμηρος στην αρχή κιάλας της *Οδύσσειας* πλέκοντας το εγκώμιο του Οδυσσέα: *Πολλῶν δ' ἀνθρώπων ἴδεν ἄστεα καὶ νόον ἔγνω* (α3). Αυτές τις προεκτάσεις του εμπορίου και των ανταλλαγών πραγματεύεται με ενάργεια ο Renfrew στο κεφάλαιο αυτό.

Στο τελευταίο κεφάλαιο (21, σ. 764-810) ο συγγραφέας εξετάζει τις αλληλεπιδράσεις που ασκούν στις κοινωνίες οι επί μέρους τεχνικές ανακαλύψεις και μάλιστα με χαρακτηριστικά πολλαπλασιαστικό. Στη μεταλλουργία, για παράδειγμα, η παραγωγή νέων εργαλείων, όπλων, σκευών, κοσμημάτων κ.λπ., πέρα από το κύρος και την προβολή που αυτά εξασφάλιζαν στους κατόχους ή χρήστες τους, είχε επιπτώσεις και σε τομείς όπως η ξυλουργική, η γεωργία, η οικοδομική, η ναυπηγική τέχνη, η ναυσιπλοία κ.ο.κ. Γιατί, «όταν η καινοτομία που σχετίζεται με το υποσύστημα επιβίωσης ακολουθείται από κάποια καινοτομία σε άλλο σύστημα, η κατάσταση μεταβάλλεται. Αν η εύθυμη διάθεση που γεννά το κρασί οδηγεί στην καθιέρωση της κατανάλωσής του σε κοινωνικό πλαίσιο, όπως υποδηλώνουν τα χρυσά και αργυρά σκεύη πόσεως στο Αιγαίο της 3ης χιλιετίας, τότε ευνοείται η παραγωγή κρασιού. Η αύξηση της παραγωγής κρασιού οδηγεί σε αύξηση της δεξιότητας παρασκευής του και σε αύξηση του ελέγχου του προϊόντος, ευνοώντας έτσι την περαιτέρω υιοθέτησή του» (σ. 783-84).

Στα τρία Παραρτήματα που ακολουθούν (σ. 813-67), ο συγγραφέας παραθέτει συνοπτικά το υλικό που είχε στη διάθεσή του κατά τη συγγραφή του βιβλίου. Την όντως εκτεταμένη βιβλιογραφία (σ. 871-903) στην ελληνική έκδοση την πλουτίζει με επίσης εκτεταμένο κατάλογο των δημοσιεύσεων που μεσολάβησαν μέχρι τις μέρες μας (σ. 40-49). Όπως ειπώθηκε στην αρχή αυτού του σημειώματος, η επίδραση που άσκησε το βιβλίο *The Emergence of Civilisation* στη μελέτη των προϊστορικών κοινωνιών του Αιγαίου ήταν μεγάλη. Η πρόσφατη αφιέρωση ολόκληρου τόμου στην αξιολόγησή του τριάντα χρόνια μετά την έκδοσή του (*The Emergence of Civilisation Revisited*, επιμ. J. C. Barrett and P. Halstead, Oxbow Books 2004), το επιβεβαιώνει. Στον τόμο αυτό αγγλόφωνοι κυρίως επιστήμονες, που είχαν την ευκαιρία, νεαρά βλαστάρια τότε της αιγαιακής αρχαιολογίας, να αντιλήθουν από τα νάματα της σοφίας του, καταθέτουν καθένας την προσωπική του μαρτυρία.

Η *Ανάδυση του Πολιτισμού* ακόμη και σήμερα εξακολουθεί να θέτει ερωτήματα που αναμένουν απαντήσεις. Ακόμη και σήμερα εξακολουθεί να αποτελεί πρόκληση για κριτική σκέψη, αφού «το ενδιαφέρον για τον σημερινό αναγνώστη ή την αναγνώστρια δεν έγκειται τόσο στην επισκόπηση των επί πλέον στοιχείων, που έχουμε στη διάθεσή μας· είναι μάλλον να δει σε ποιο βαθμό εκείνες οι απόψεις, καθώς και το υποκείμενο θεωρητικό πλαίσιο, εξακολουθούν να ισχύουν· να αναρωτηθεί ως προς ποιες πτυχές θα πρέπει να αλλάξουν σήμερα αυτές οι απόψεις και να αξιολογήσει τη συνεχιζόμενη συνοχή αυτού του θεωρητικού πλαισίου» (σ. 11).

Το βιβλίο ευτύχησε να μεταφραστεί από επιστήμονες που όχι μόνο χώνεψαν, αλλά και κατάφεραν να αποδώσουν τόσο καλά τους προβληματισμούς και τις σκέψεις του συγγραφέα, ώστε ο αναγνώστης να μην αντιλαμβάνεται ότι διαβάζει μετάφραση. Τόσο ο κύριος μεταφραστής του βιβλίου Δημήτρης Κοκκώνης όσο και η μεταφράστριά του συμπληρωματικού σημειώματος στην εισαγωγή στην ελληνική έκδοση Ελένη Οικονόμου αξίζουν κάθε επαίνου. Όπως έπαινος οφείλεται στη Ράνια Οικονόμου για την επιμέλεια του τόμου και στο Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τραπέζης που με την έκδοση αυτή πλούτισε την ελληνόγλωσση αρχαιολογική βιβλιογραφία με ένα ακόμη μνημειώδες έργο.

Χρίστος Γ. Ντούμας

Ομότιμος Καθηγητής Αρχαιολογίας
του Πανεπιστημίου Αθηνών